

НАВ`ЯЗУВАННЯ ГРОМАДЯНСТВА ЯК НОВЕ ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ЗАСІБ ЗДІЙСНЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ЕКСПАНСІЇ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ В КОНТЕКСТІ ОКУПАЦІЇ КРИМУ

Сергій Заєць

Аналітична записка

Опубліковано 21 листопада 2016 року

Про автора

Сергій Заєць – адвокат, експерт з прав людини Громадської організації «Регіональний центр прав людини» (Київ). Сферами його дослідницького інтересу є міжнародні стандарти прав людини, міжнародне кримінальне право, міжнародні стандарти щодо внутрішньо переміщених осіб (ВПО), антидискримінаційні стандарти, фокусом досліджень є наслідки окупації Криму Російською Федерацією у зазначених сферах. Освіта: випускник юридичного факультету Запорізького державного університету.

Про організації

Інститут європейської політики – неприбуткова німецька організація, яка працює в сфері європейської інтеграції, заснована у 1959 році. Інститут належить до провідних аналітичних центрів у сфері аналізу зовнішньої політики Німеччини та політики Європейського Союзу. Завдання Інституту полягає у науковому опрацюванні тем європейської політики та інтеграції і виробленні практичних рекомендацій у цій сфері. До напрямів його діяльності належить також реалізація проєктів, які спрямовані на посилення ролі громадянського суспільства в країнах Східного партнерства.

Веб-сторінка: www.iep-berlin.de

Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва – аналітична і просвітницька організація, заснована у 1992 році. Сьогодні Фонд «Демократичні ініціативи» належить до провідних аналітичних центрів в Україні, який вдало поєднує дослідження громадської думки з аналізом політики та ключових суспільно-політичних процесів, розробляє аргументовані пропозиції для інстанцій, які ухвалюють рішення, а також для громадськості у царині демократичної трансформації України та її інтеграції у спільноту європейських демократій.

Веб-сторінка: www.dif.org.ua

Про проєкт

Аналітичний матеріал опубліковано в рамках проєкту «Зміцнення українських аналітичних центрів: розвиток інституційної спроможності та покращення співпраці з партнерами в Європейському Союзі». Проєкт реалізується Інститутом європейської політики (Берлін) у співпраці з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва за підтримки Федерального міністерства закордонних справ Німеччини.

Ця стаття є виключно точкою зору автора і не відображає офіційну позицію будь-якої з представлених організацій чи Федерального міністерства закордонних справ Німеччини.

Редакція

Видавець: Фонд «Демократичні ініціативи»

Головний редактор: Ірина Філіпчук (Фонд «Демократичні ініціативи»)

Рецензент: Людмила Мельник (Інститут європейської політики)

Верстка: Ілля Свєргун

Анотація

З початком анексії Криму Російською Федерацією у 2014 р. спостерігаються численні порушення прав людини на півострові. Одним із таких порушень є нав'язування кримчанам російського громадянства. Нав'язування громадянства відбувалося за обставин, коли жителі Криму не мали змоги робити усвідомлений вибір щодо свого майбутнього. Воно відбувалося за межами суверенної території Російської Федерації (на окупованій території) та мало колективний характер. Своїми діями Росія втрутилася одночасно у сферу приватного життя кримчан та у внутрішні справи України. Попередні випадки такого роду були пов'язані з історією Другої світової війни, після якої міжнародне право пройшло довгий і важливий шлях розвитку. Попри це, нав'язування громадянства стало новим викликом, до якого воно виявилось не готовим. Ця ситуація потребує нагальних рішень, котрі унеможливили б її повторення в майбутньому. Оцінка ситуації в термінах міжнародних стандартів прав людини надає можливість будь-якій особі, постраждалій від дій Російської Федерації, безпосередньо звернутися по захист до міжнародних судових та квазі-судових установ (Європейського суду з прав людини, Комітету ООН з прав людини тощо) та ініціювати у такий спосіб діалог з пошуку рішень.

Вступ

Після окупації Кримського півострову Російська Федерація здійснила колективну натуралізацію кримчан. Цей факт породжує цілу низку питань, які не мають готової відповіді в сучасних умовах. По-перше, це є способом привласнення території разом з населенням. По-друге, це є втручанням у внутрішні справи України та у зв'язок громадянства, який існував між кримчанами та Українською державою. Нарешті, Російська Федерація порушила міжнародні стандарти прав людини, втрутившись у внутрішню сферу особи. Саме цей аспект — порушення прав людини шляхом нав'язування громадянства — є головним предметом цього дослідження.

Необхідно усвідомлювати, що окупація та дії щодо привласнення окупованої території — явище, яке відбулося хіба не вперше в європейській системі захисту прав людини. Єдиною ситуацією, яку можна порівняти з Кримом, є окупація північного Кіпру Туреччиною. Однак сучасний рівень розвитку економічних, юридичних, інформаційних, культурних та інших відносин породжує нові проблеми, яких не існувало або не були так яскраво вираженими під час окупації Кіпру. Окрім того, Кіпр й надалі залишається так званою невизнаною територією, яку Туреччина ніколи не намагалася зробити частиною власної держави.

Крим відрізняється також від інших невизнаних територій, таких як Придністров'я, Абхазія та Південна Осетія¹. На цих територіях вже тривалий час також відбувається «паспортизація» населення з боку Російської Федерації. Однак головною відмінністю від кримської ситуації є те, що на зазначених територіях для отримання російського громадянства необхідне волевиявлення самої людини і відсутні будь-які темпоральні обмеження. Іншими словами, ті, хто не бажає отримувати російського громадянства, можуть уникнути цього. У Криму натомість відбулася швидка колективна паспортизація, за якої можливість усвідомлено відреагувати на ситуацію була відсутня.

Сучасне міжнародне право за повеснні роки опікувалося питаннями уникнення безгромадянства² та врегулювання випадків подвійного громадянства. Проте питання захисту від свавільного нав'язування громадянства до цього часу залишалося поза увагою міжнародної спільноти. Настав час, коли ці проблеми мають також посісти належне місце в міжнародній дискусії.

Історичний екскурс

На початку 2014 року Росія вчинила акт військової агресії проти суверенної України і спробувала анексувати частину її території — Кримський півострів. Початком активної фази таких дій слід вважати двадцяті числа лютого місяця³.

Окупація здійснювалася під прикриттям так званих «зелених чоловічків» — озброєних осіб без знаків розрізнення. Пізніше президент Росії Володимир Путін у документальному фільмі «Крим: шлях на Батьківщину» визнав, що то були військовослужбовці Збройних Сил РФ⁴. За численними повідомленнями у пресі, багато хто з учасників окупації був нагороджений медаллю «За повернення Криму», проте офіційний перелік нагороджених осіб відсутній⁵.

27 лютого 2014 року за рішенням Верховної Ради Автономної Республіки Крим (АРК), захопленої та контрольованої на той час озброєними людьми, було призначено загальнокримський референдум⁶. Початково дату проведення референдуму було визначено на день президентських виборів в Україні — 25 травня 2014 року. Потім дату референдуму було перенесено на 30 березня, а зрештою — на 16 березня 2014 року. В останню із зазначених дат референдум було проведено⁷.

Достовірні дані про результати голосування відсутні, а публічні заяви осіб, причетних до його організації та проведення, містять суперечливі дані⁸. Попри це, 18 березня 2014 року (через два дні після референдуму) було підписано договір «про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та

створення у складі РФ нових суб'єктів» (надалі – «договір»)⁹.

Вже наступного дня Конституційний Суд РФ своєю постановою від 19 березня 2014 г. № 6-П визнав цей договір таким, що відповідає Конституції РФ¹⁰.

21 березня 2014 року президент РФ В. Путін підписав закон про ратифікацію зазначеного договору та Федеральний конституційний закон № 6-ФКЗ «Про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та створення у складі Російської Федерації нових суб'єктів – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя» (надалі – закон 6-ФКЗ)¹¹.

Цей закон набув чинності 1 квітня 2014 року. Відтоді його положення почали офіційно застосовуватися окупаційною владою на території Кримського півострова. Однак варто зауважити, що відповідно до статті 1 «договору» так звана Республіка Крим вважається прийнятою до Російської Федерації від дати підписання цього договору, тобто з 18 березня 2014.

Окупація супроводжувалася і продовжує супроводжуватися численними порушеннями прав людини: свободи пересування, права власності, свободи слова, свободи релігії, права на справедливий суд тощо. Водночас деякі з цих порушень становлять собою й міжнародні злочини: наприклад, переміщення мешканців окупованої території за її межі та навпаки – переміщення цивільного населення РФ на окуповану територію істотно змінює демографічну картину на півострові. Призов жителів окупованої території на військову службу до лав збройних сил РФ є іншим прикладом такого злочину. Передумовою цього та інших злочинів є свавільне нав'язування громадянства РФ, аналізу якого присвячено цей матеріал.

Міжнародно-правова кваліфікація дій Російської Федерації в Криму

Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 3314 від 14 грудня 1974 агресію визначено як застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканості або політичної незалежності іншої держави або іншим чином, несумісним зі Статутом ООН¹².

Територіальна цілісність України гарантована цілим комплексом міжнародно-правових договорів, розпочинаючи від Статуту ООН до Заключного акту наради з безпеки та співробітництва в Європі.

Відповідно до так званого Будапештського меморандуму¹³, стороною якого, поряд із Великою Британією та США, є й Російська Федерація, підписанти зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет та наявні кордони України й узяли на себе зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, запевнивши, що ніяка їхня зброя ніколи не використовуватиметься проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином, згідно зі Статутом ООН¹⁴.

Резолюцією від 27 березня 2014 року № 68/262 «Територіальна цілісність України» ГА ООН закликала всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати будь-яких змін статусу АР Крим і міста Севастополя на підставі референдуму, проведеного 16 березня 2014 року, та утримуватися від дій або кроків, які можна було б витлумачити як визнання будь-якого такого зміненого статусу¹⁵.

Зовнішні умови, в яких кримчани змушені були робити вибір щодо громадянства

Відповідно до статті 4 Федерального конституційного закону № 6-ФКЗ «з дня прийняття до Російської Федерації Республіки Крим і створення у складі РФ нових суб'єктів громадянства України та особи без громадянства, які постійно проживали на території Республіки Крим і міста федерального значення Севастополя, визнаються громадянами Росії, за винятком осіб, котрі протягом одного місяця після цього заявлять про своє бажання зберегти наявне у них та (або) їх неповнолітніх дітей інше громадянство або залишитися особами без громадянства»¹⁶.

Як вже було зазначено, відповідно до «договору» «Республіка Крим» вважається прийнятою до Російської Федерації від дати підписання «договору», тобто з 18 березня 2014 року. Таким чином, саме відтоді обчислювався строк, передбачений ст. 4 Закону 6-ФКЗ. Закінчувався цей термін 18 квітня. Але оскільки законодавство РФ розпочало застосовуватися на території півострову з 1 квітня 2014 року, згідно з законом № 6-ФКЗ, як уже зазначалося раніше, то таким чином загальний строк для подання зазначеної заяви де-юре було скорочено до 18 днів.

Станом на 4–9 квітня 2014 року функціонували тільки два пункти ФМС, через які можна було подати заяви, – у Севастополі та Сімферополі; на 10 квітня працювали 9 пунктів Федеральної міграційної служби (ФМС): Севастополь, Сімферополь, Ялта, Бахчисарай, Білогірськ, Євпаторія, Саки, Керч і Джанкой¹⁷. Про це повідомляє Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні (надалі – ММПЛУ) у своїй періодичній доповіді про ситуацію з правами людини в Україні від 15 травня 2014 р¹⁸.

Всього заяви «про бажання зберегти наявне у них та (або) їх неповнолітніх дітей інше громадянство або залишитися особами без громадянства» подали близько 3500 осіб¹⁹.

Як зазначено у Доповіді уповноваженого з прав людини в Республіці Крим в 2014 році, «перехідний період», час, відведений для інтеграції <...> регіону, з усталеною системою права та державного управління в систему державних інститутів Російської Федерації <...> характеризується внутрішньою суперечністю, нерівномірністю, чередуванням фаз поступального розвитку, часто поєднаний з колізіями у питаннях застосування законів. Це призводить до того, що звичайна людина губиться в розмаїтті нових правил життя, не схожих на ті, до яких вона звикла»²⁰.

Не можна сказати, що жителі Криму цілковито були позбавлені можливості висловити свою волю щодо набуття громадянства РФ. Однак умови, в яких це доводилося робити (одномоментна втрата звичних орієнтирів у повсякденному житті, відсутність необхідної інформації щодо наслідків, надзвичайно короткий термін, інфраструктурні обмеження тощо), не дозволяли зробити усвідомлений вибір²¹. Спостереження свідчать, що більшість кримчан і не намагалися робити вибір та набули статусу громадян Росії «за мовчазною згодою» після спливу 18-денного терміну²².

Водночас будь-який варіант вибору, котрий доводилося робити кримчанам, вів до погіршення їхнього становища: обирати доводилося між значним обмеженням прав (до повної втрати правосуб'єктності) і присягою лояльності до держави-агресора.

Наслідки відмови від російського громадянства

Подання заяви про відмову від російського громадянства автоматично призводило до того, що така особа набувала статусу іноземця з відповідними обмеженнями (щодо працевлаштування, права на соціальні виплати, міграційного контролю, заборони участі у політичній діяльності й управлінні справами суспільства тощо). Але на відміну від звичайної ситуації, коли іноземець свідомо переїжджає до чужої країни та погоджується

на відповідні обмеження, ця категорія кримчан опинялася в статусі іноземця у себе вдома. Надалі перебування на території півострову цілковито стало залежати від дискреції окупаційної влади про надання дозволу на проживання.

З аналогічними проблемами зіткнулися колишні громадяни Югославії у Словенії. Європейський суд з прав людини у справі Куріч та інші проти Словенії²³ дійшов висновку, що така ситуація тягне втрату правосуб'єктності, та визнав її несумісною з положеннями статті 8 Європейської конвенції про захист прав людини <повага до особистого життя>. Крім того, Суд також визнав, що заявники зазнали дискримінації за ознакою національного походження²⁴.

На момент розпаду Югославії всі громадяни мали подвійне громадянство – власне Югославії (яким користувалися ефективно) та однієї з республік, що входила до її складу (до розпаду це громадянство мало суто номінальне значення і не впливало навіть на можливість проживання на території іншої республіки та брати участь у виборах). Після розпаду Югославії колишнє югославське громадянство втратило свій сенс. Натомість Словенія надала певний термін всім бажаючим отримати власне громадянство або дозвіл на проживання. Після завершення встановленого терміну ті, хто не скористався наданим правом, були «видалені» з реєстру резидентів. Заявники з різних причин не скористалися можливістю визначити свій статус на території республіки та опинилися в категорії «видалених». Це призвело до того, що вони опинилися у стані, який ЄСПЛ визначив як втрату правосуб'єктності, коли вони були істотно обмежені в можливості користуватися своїми правами або взагалі їх позбавлені.

Наслідки отримання статусу громадянина РФ

Складнішою для розуміння є ситуація осіб, які у термін до 18 квітня 2014 року не подавали зазначеної заяви і, таким чином, набули статусу громадян РФ незалежно навіть від подальшого отримання паспорту або ухилення від його отримання. «Нові громадяни» уникнули проблем, які пов'язані з втратою правосуб'єктності. Фактично, вони отримали повний комплекс прав, якими користуються громадяни Російської Федерації за народженням на території Росії.

З цього боку все виглядає так, нібито Російська Федерація зробила все від неї залежне та урівняла кримчан із будь-яким громадянином Росії. Але насправді це не відповідає дійсності. Адже набуття громадянства передбачає не лише отримання комплексу прав, але також і певних обов'язків та можливість встановлення обмежень з боку держави. Тому ситуація, яка має ознаки зовнішньої рівності, насправді має негативний вплив на «нових громадян» з українською ідентичністю, які тепер зобов'язані, наприклад, зі зброєю в руках захищати Російську Федерацію, котра, в свою чергу, перебуває у конфлікті з Україною.

Громадянство передбачає також встановлення певних відносин лояльності, які впливають на сферу приватного життя особи, та можуть породжувати у людини серйозний внутрішній конфлікт. Така ситуація може піднімати питання про порушення права на повагу до приватного життя за статтею 8 Європейської конвенції про захист прав людини. Саме на аналізі відповідності дій РФ щодо нав'язування громадянства міжнародним стандартам ми зосередимося далі.

Зробимо застереження: це стосується громадян України, які були лояльними щодо своєї Батьківщини та проживали на території Кримського півострова на момент його окупації (незалежно від того, залишили вони окуповану територію в подальшому чи й надалі там проживають). Для осіб, які позитивно сприйняли факт анексії та надання статусу громадянина РФ, проблеми не існують: вони лише скористалися нагодою²⁵.

Свавільне нав'язування громадянства як новітній виклик

Коли ми говоримо про нав'язування громадянства як цілковито новий виклик, то варто наголосити, що наявні прецеденти пов'язані лише з історією Другої Світової війни. Постійний військовий трибунал у Страсбурзі та Американський військовий трибунал в Нюрнберзі засудили відповідно Роберта Вагнера (1946)²⁶ та Готтлоба Бергера (1949)²⁷ за дії, пов'язані з германізацією населення окупованих територій та його мобілізацією як громадян Німеччини. Однак у цих випадках йшлося про нав'язування громадянства як один з елементів об'єктивної сторони воєнних злочинів або злочинів проти людяності та пов'язане з порушенням міжнародного гуманітарного права. Відповідно до ст. 45 Положення про закони і звичаї суходільної війни (1907) заборонено примушувати населення зайнятої області до присяги на вірність неприятельській Державі²⁸.

Передумови для того, аби нав'язування громадянства могло розглядатися в контексті порушення прав людини, постали з прийняттям основних міжнародних договорів про права людини. Внаслідок формування міжнародного каталогу стандартів прав людини людина отримала визнання певної міжнародної правосуб'єктності та перестала бути винятково іграшкою в руках суверена. А відтак постала необхідність враховувати волю людини при вирішенні питань, котрі раніше входили лише до сфери міждержавної політики.

В своєму Консультативному висновку ОС-4/84 від 19 січня 1984 року щодо запропонованих змін до положень про натуралізацію Конституції Коста Ріки Міжамериканський суд з прав людини зазначив, що, попри той факт, що традиційний підхід відносить надання та регулювання громадянства до внутрішніх справ держави, сучасні тенденції свідчать, що міжнародне

право накладає певні обмеження на свободу розсуду держав у цій сфері. Відтак спосіб, яким держави врегульовують відносини громадянства сьогодні, не може належати до їхньої виключної юрисдикції; ці повноваження держави також обмежені їх зобов'язаннями із забезпечення дотримання прав людини. Класична доктринальна позиція, відповідно до якої громадянство є атрибутом, який дарується державою, поступово еволюціонувала до висновку, що громадянство сьогодні розглядається як таке, що зачіпає одночасно і юрисдикцію держави, і питання прав людини (п. 32, 33)²⁹.

Класичною справою щодо громадянства є так звана справа Ноттебома, розглянута Міжнародним Судом ООН³⁰. ВВ цій справі Суд зробив висновок, який сьогодні вже став класичним: *«Натуралізація не є предметом, до якого варто ставитися з легкістю. Набуття та зміна громадянства – це не та річ, яка трапляється часто в житті людини. Така ситуація передбачає розрив відносин лояльності та встановлення нового зв'язку лояльності. Воно може мати далекоглядні наслідки та породжує фундаментальні зміни в долі людини, яка його отримує. Воно стосується людини особисто, тому розглядати його лише з точки зору негативних наслідків, які воно може мати щодо власності, означало б недооцінювати його фундаментальне значення. Аби оцінити його міжнародні наслідки, неможливо ігнорувати обставини, за яких воно було надано, властивий йому характер впливу, реальний і ефективний, а не просто словесні обіцянки, надані особою державі, яка дарує йому громадянство» (стор. 24)*

Хоча у наведеній справі питання громадянства розглянуті в контексті міждержавних відносин, визначення цього феномену, надане Міжнародним Судом ООН, дозволяє розглядати його також через систему міжнародних стандартів прав людини.

Міжнародні стандарти щодо громадянства як права, що входить до міжнародного каталогу прав людини

Громадянство розглядається як категорія, що належить до каталогу прав людини, відповідно до Загальної декларації прав людини. Згідно зі статтею 15 Декларації кожній людині гарантовано право на громадянство та передбачено, що ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права дещо звужує контекст і говорить лише про право дитини на набуття громадянства (ст. 24).

Найбільш детально право на громадянство регламентоване статтею 20 Американської конвенції про права людини. Її положення гарантують кожній людині право на громадянство держави, на території якої вона народилася, а також забороняють свавільне позбавлення громадянства або права змінити своє громадянство.

Європейська конвенція про захист прав людини, на відміну від наведених міжнародних договорів, взагалі не містить положень щодо громадянства. Європейський суд зазначив, що право на громадянство не є таким, що гарантоване Конвенцією, хоча за певних умов може виникати питання про порушення статті 8 Конвенції в аспекті громадянства.

Зокрема, у справі *Genovese v. Malta* (Application no. 53124/09, 11 November 2011, § 30) ЄСПЛ відзначив: «Суд ... нагадує, що термін «приватне життя» є широким терміном та не піддається вичерпному формулюванню. Воно охоплює фізичну та психологічну недоторканість людини. Таким чином, воно може охоплювати декілька аспектів фізичної та соціальної ідентичності людини. <...> Однак положення статті 8 <повага до приватного життя> не гарантують права на отримання певного громадянства. Тим не менш, Суд раніше заявив, що не можна виключати того факту, що свавільне позбавлення громадянства

може за певних обставин підняти питання в контексті статті 8 Конвенції через вплив такої відмови (позбавлення) на приватне життя індивіда»³¹. В цьому рішенні Суд відзначив, що Мальта порушила статтю 14 <заборона дискримінації> у поєднанні зі статтею 8 Конвенції <повага до приватного життя>, оскільки її закон про громадянство перешкоджав позашлюбній дитині набути мальтійського громадянства, навіть якщо її батько був мальтійцем, тоді як діти, народжені у шлюбі, могли успадкувати громадянство одного з батьків.

Варто наголосити, що вся прецедентна практика міжнародних судових та квазі-судових органів, де ставилось питання порушення прав людини в аспектах, пов'язаних із громадянством, стосується передовсім негативних дій держав (позбавлення громадянства, відмови дозволити вихід із громадянства або інших подібних актів)³². Ситуація ж нав'язування громадянства, як це відбулося в Криму, ще не була предметом юридичної оцінки з боку міжнародних органів³³. Цей новий феномен не був також і предметом теоретичного вивчення з боку науковців³⁴.

І хоч Європейський суд з прав людини дуже обережно ставиться до питань громадянства³⁵, кримська ситуація є слушною нагодою переглянути попередні висновки та розвинути практику в цьому аспекті.

Хоча, як вже неодноразово зазначалося, Європейська конвенція не містить гарантій щодо права на громадянство, статус громадянина можна розглядати як складову частину права на приватне життя, гарантованого статтею 8 Конвенції. Зокрема, самоідентифікація є одним із проявів приватного життя. Відповідно до статті 8 Конвенції про права дитини громадянство є елементом індивідуальності дитини. Немає жодних підстав стверджувати, особливо з урахуванням позиції Міжнародного суду ООН у справі Ноттебома щодо фундаментального характеру громадянства у житті кожної людини, що у дорослому віці громадянство

втрачає таке своє значення.

Іншими словами, та обставина, що ЄКПЛ не містить положень, які гарантували б особі право на громадянство, ніяким чином не виключає, що свавільне нав'язування громадянства не може породжувати наслідки, які є несумісними з гарантіями, передбаченими статтею 8 Європейської конвенції про захист прав людини <право на повагу до приватного життя>.

Свавільне нав'язування громадянства кримчанам, таким чином, з одного боку є примусовим встановленням правового зв'язку між жителями Кримського півострова та Російською Федерацією, а з іншого – становить втручання з боку Російської Федерації у зв'язок, який виник раніше й існував між кримчанами та Українською державою. Через це дії Російської Федерації з нав'язування громадянства не належать до її суверенної компетенції. Скоріше, навпаки: Росія порушила свої зобов'язання за Будапештським меморандумом, втрутилася у внутрішні справи України та у відносини Української держави зі своїми громадянами.

До моменту окупації не існувало ефективних зв'язків кримчан з Росією, котрі могли б бути підставою для формалізації відносин у вигляді громадянства. Скоріше, навпаки: окупація та нав'язування громадянства стали передумовою виникнення певних відносин між кримчанами та російською державою. Для багатьох кримчан такі зв'язки є небажаними.

Можливість розгляду цього питання в контексті прав людини надає кожній особі, постраждалій від російської агресії, можливість самостійно захистити свої права, коли кожному доступне безпосереднє звернення по захист до міжнародних судових та квазі-судових органів (зокрема, ЄСПЛ та КПЛ ООН). Використання цих механізмів не залежить від політичної волі в середині держави та дає змогу кожному ініціювати діалог не лише в контексті міждержавних відносин, але й у гуманітарному вимірі.

Ситуація очима Конституційного Суду Російської Федерації

Постановою № 18-п від 4 жовтня 2016 року Конституційний Суд РФ спробував проаналізувати рішення російського Уряду щодо громадянства з урахуванням норм міжнародного права³⁷.

У цій справі предметом розгляду Конституційного Суду РФ було право громадян України та осіб без громадянства, які проживали у Криму без офіційної реєстрації, на набуття громадянства на підставі закону 6-ФКЗ.

Конституційний Суд послався на Європейську конвенцію про громадянство (Страсбург, 6 листопада 1997 року), на правонаступництво РФ щодо Криму та на Резолюцію ГА ООН 55/153 від 12 грудня 2000 року «Громадянство фізичних осіб у зв'язку з правонаступництвом держав»³⁸. Спробуємо розглянути, як вищий орган конституційного правосуддя Росії їх витлумачив.

Перш за все, знаковим є посилання на Європейську конвенцію про громадянство, яка хоча й підписана Російською Федерацією, але не ратифікована. Оскільки ця Конвенція не ратифікована Росією, посилання на її положення має важливе значення у сенсі визнання її обов'язковості хоча б у формі звичаєвого права. Пославшись на Конвенцію, Конституційний Суд процитував її преамбулу, де йдеться про необхідність врахування інтересів як держав, так і окремих осіб. Однак далі цитування Суд не пішов, тому питання про спосіб застосування зазначеного принципу до кримської ситуації залишається відкритим.

Проте наведений вище аналіз дій Росії у Криму свідчить про ігнорування прав та інтересів окремих осіб на окупованій території та свавільне нав'язування громадянства. Таким чином, Росія порушила положення міжнародного права, обов'язковість яких для РФ визнано Конституційним Судом держави.

В аспекті посилання на правонаступництво РФ щодо Криму, Конституційний Суд РФ згадав Резолюцію

ГА ООН 55/153 від 12 грудня 2000 року «Громадянство фізичних осіб у зв'язку з правонаступництвом держав». Статтею 3 цієї Декларації передбачено, що її положення застосовуються лише до правонаступництва держав, яке здійснюється відповідно до міжнародного права і, зокрема, відповідно до принципів міжнародного права, імplementованих у Статуті ООН.

Як уже зазначалося, резолюцією від 27 березня 2014 року ГА ООН закликала всі держави утриматися від дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності України, в тому числі будь-яких спроб змінити кордони України та не визнавати зміну статусу Кримського півострова. За таких умов норми міжнародного права виключають можливість правонаступництва Росії щодо Криму, а відтак посилання на Резолюцію ГА ООН 55/153 від 12 грудня 2000 року також є недоречним³⁹.

Нарешті, Конституційний Суд, пославшись на резолюцію 55/153, надав вирішального значення зв'язку людини з певною територією. Проте такий підхід зводить статус населення до кріпаків, яких захоплено разом із землею.

Натомість варто ще раз нагадати, що у класичній справі Ноттебома основну увагу у питаннях громадянства було приділено наявності ефективного зв'язку особи не з територією, а саме з державою. Інший підхід означав би, що люди не могли би тривалий час проживати за межами країни свого громадянства, оскільки це неминуче тягло б їх натуралізацію: збільшення тривалості проживання на певній території призводило б до посилення зв'язків саме з цією територією та ослабленням зв'язків з територією походження. Авторіві невідомі витоки концепції громадянства, заснованої на зв'язку з територією, однак її вади були продемонстровані.

Проте якщо застосувати принцип ефективного зв'язку саме з державою, а не територією, то варто ще раз підкреслити, що будь-який зв'язок між населенням півострова та Російською Федерацією, достатній для виникнення відносин громадянства, на момент окупації був відсутній. Навпаки, нав'язування

громадянства неминуче створило такі зв'язки.

Варто ще раз нагадати, що зазначене рішення Конституційного Суду було ухвалене в контексті права осіб, які не мають зареєстрованого місця проживання у Криму на отримання громадянства відповідно до закону № 6-ФКЗ. І власне, за допомогою наведеної логіки КС РФ спробував підтвердити таке їхнє право. Однак ці самі принципи застосувати до натуралізації інших громадян неможливо, і відтак саме вони дозволяють дійти висновку про порушення Росією норм міжнародного права.

Таким чином, наявні спроби легітимізувати присутність Російської Федерації у Криму грубо та очевидно наражаються на норми міжнародного права, які були порушені під час окупації.

Реакція з боку України на дії Росії

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» примусове автоматичне набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства Російської Федерації, не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України⁴⁰.

Разом із тим, позиція України певною мірою непослідовна. Наприклад, відповідно до п. 12.7 ст. 12 Закону України «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» гарантії компенсації заощаджень у банківських установах не поширюються на громадян Російської Федерації. На практиці цю норму було поширено на кримчан, які мають подавати декларацію про відсутність громадянства держави-окупанта. Можна спрогнозувати також виникнення питань щодо доступу кримчан до державної служби, до державної таємниці та інших, що стосуються

безпеки держави та пов'язані з уразливим становищем, у якому опинилися мешканці Криму через нав'язане громадянство.

Це свідчить, що Україна не може цілковито ігнорувати дії Російської Федерації щодо колективної натуралізації населення Криму та вимушена враховувати цей факт, навіть заявляючи про його юридичну нікчемність.

Практичні наслідки колективної натуралізації

Найбільш вразливою групою громадян України, які зазнали негативних наслідків від дій Росії, є діти, позбавлені батьківського піклування. За даними офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, станом на 01.08.2014 в Криму було 4228 таких дітей. Влада РФ з початку окупації підпорядкувала собі адміністрації установ, котрі забезпечували опіку над такими дітьми. З мотивів «забезпечення найкращих інтересів дитини» в інтересах таких дітей не було подано жодної заяви «про бажання зберегти наявне у них ... інше громадянство»⁴¹.

Іншою вразливою групою є особи, які на момент окупації утримувалися під вартою. Адміністрацією місць несвободи також не було належним чином забезпечено їхнє право на відмову від визнання їх громадянами Росії. Відтак вони були позбавлені консульського захисту та права бути переданими владі України для відбування покарання. Найвідомішим проявом цієї проблеми є ситуація, у якій опинилися політичні в'язні Олег Сенцов та Олександр Кольченко⁴². Посилаючись на факт набуття ними громадянства Росії, влада РФ відмовилася передати їх Україні відповідно до Конвенції про передачу засуджених (1983). Інформацію про це поширив на своїй сторінці у соціальній мережі Facebook заступник міністра юстиції України С. Петухов⁴³. Однак ця проблема насправді стосується сотень українських в'язнів, яких сьогодні переводять із Криму на територію Російської Федерації.

З 04.06.2014 року в РФ діє змінений закон «Про громадянство Російської Федерації»⁴⁴. Відповідно до ст. 6 зазначеного

закону громадянин РФ (за винятком тих, які постійно проживають за межами Російської Федерації), який має також інше громадянство або дозвіл на постійне проживання в іноземній державі, зобов'язаний письмово повідомити про ці обставини територіальний орган федеральної міграційної служби. Громадяни РФ, які постійно проживають за межами Росії, зобов'язані подати таке повідомлення протягом тридцяти днів з моменту в'їзду на територію РФ. Наявність паспорта громадянина РФ є обов'язковою умовою подання такої заяви. Жодних винятків для кримчан, які на момент окупації мали українське громадянство, не зроблено, окрім того, що ці положення набули для них обов'язкового характеру з 1 січня 2016 року⁴⁵. За невиконання цих приписів передбачено кримінальну відповідальність за ст. 330.2 Кримінального кодексу РФ. За порушення строків подання повідомлення передбачено адміністративну відповідальність.

Це саме по собі вже може розглядатися як порушення права на повагу на особисте життя, оскільки ці положення законодавства є вимогою повідомити про відносини лояльності з іншою державою. В контексті Криму таке втручання не може мати легітимної мети. Окрім того, у такий спосіб Росія фактично примушує кримчан отримувати паспорти громадян Російської Федерації та декларувати свою лояльність по відношенню до України.

До отримання паспорта громадянина РФ кримчан примушує також і низка інших положень законодавства та адміністративна практика. Як зазначено у вищезгаданій доповіді уповноваженого з прав людини в Республіці Крим, відсутність паспорта громадянина РФ «робить неможливим реалізацію майже всіх прав і свобод, викладених у Конституції. В тому числі, неможливість працевлаштування, отримання соціальних гарантій...» Випадки припинення соціальних виплат в Криму громадянам України, які не отримали паспорт громадянина РФ або дозвіл на проживання, а також проблеми із працевлаштуванням таких громадян стали фіксуватися Регіональним центром прав людини після завершення так званого «перехідного періоду» з 1 січня 2015 року⁴⁶.

Висновки

З окупацією Криму постала ситуація, коли майже всі жителі окупованої території були визнані громадянами РФ без наявності ефективного зв'язку з країною свого «нового громадянства». Виникнення таких зв'язків було не передумовою надання статусу громадянина, а навпаки, його наслідком.

Формально маючи можливість вибору громадянства, але фактично не маючи змоги зробити вибір усвідомлено через брак часу, інформації та інші обставини, громадяни України опинилися на роздоріжжі перед двома однаково поганими варіантами: втратити правосуб'єктність та стати іноземцями у себе вдома або відмовитися від власної української ідентичності і присягнути на вірність державі-агресору. Викладені обставини і, зокрема, колективний характер натуралізації осіб за межами суверенної території Росії, свідчать про те, що волевиявлення громадян не мало істотного впливу на наслідки. Відсутність особливого статусу для мешканців окупованих територій та прирівнювання їх до звичайних іноземців ускладнює або робить неможливим проживання кримчан у Криму без отримання російського паспорта.

Колективна екстратериторіальна націоналізація підриває значення інституту громадянства в міжнародному праві, оскільки дозволяє розмивати правовий зв'язок громадян з державою, позбавляючи їх всіх привілеїв, які вони мали завдяки такому зв'язку (наприклад, право на консульський захист). Такі дії дають змогу підпорядкувати населення певної території владі держави-агресора, несуть загрозу світовому порядку та є засобом агресивної експансії з боку РФ.

У Криму створено небезпечний прецедент, до якого сучасне міжнародне право виявилось неготовим. Опікуючись переважно проблемами уникнення безгромадянства, міжнародне право залишило майже цілковито без уваги проблеми свавільного нав'язування громадянства. Ця проблема сьогодні потребує пильної уваги з боку світової спільноти та напрацювання нових додаткових

принципів, оскільки має істотний вплив як у контексті зовнішньополітичних відносин та міжнародного публічного права, так і в контексті прав людини.

Можливість розгляду ситуації в контексті міжнародних стандартів прав людини надає кожній особі, постраждалій від дій Росії, змогу безпосередньо звернутися по захист своїх прав до міжнародних судових і квазі-судових органів та ініціювати діалог на міжнародному рівні.

Рекомендації міжнародній спільноті:

- За допомогою інституту спеціальних доповідачів міжнародних організацій забезпечити детальне вивчення ситуації з нав'язуванням громадянства Російської Федерації жителям окупованої території Кримського півострову.
- Залучити міжнародні експертні установи для напрацювання рекомендацій щодо врегулювання ситуації, яка виникла внаслідок нав'язування громадянства Російської Федерації жителям окупованої території Кримського півострову.
- Залучити міжнародні експертні установи для розробки універсальних стандартів щодо забезпечення прав осіб, які піддаються натуралізації, від свавільних дій держави, врахування волевиявлення таких громадян та захисту їхніх прав.
- За допомогою консульських служб забезпечити контроль за невизнанням статусу громадян Російської Федерації за громадянами України, які проживають на окупованій території Кримського півострова (наприклад, в аспекті неприпустимості видачі віз таким особам як громадянам Росії через відповідні консульські установи; в аспекті неприпустимості надання таким громадянам консульської допомоги консульськими установами Російської Федерації, їх екстрадиції до Російської Федерації або на запит Росії тощо).

Примітки

1. Див. наприклад Human Rights in the Occupied Territories of Georgia: Information Note Distributed by the Delegation of Georgia during OSCE Review Conference - Human Dimension Session (Warsaw, 30 September - 8 October 2010). – Режим доступу: <http://www.osce.org/home/73289?download=true> (дата звернення: 01/11/2016).
2. Див. наприклад, матеріали Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) щодо кампанії з припинення безгромадянства. – Режим доступу: <http://www.unhcr.org/pages/53174c306.html> (дата звернення: 01/11/2016).
3. 23 лютого 2014 року на площі Нахімова у м. Севастополі відбувся мітинг, під час якого так звані «народним мером» було «обрано» громадянина Росії Олексія Чалого. Після цього навколо міста були виставлені блок-пости. Пізніше, 26 лютого 2014 року під будівлею Верховної Ради АРК, захоплено невідомими на той момент особами, відбувся мітинг проросійських та проукраїнських сил (до складу останніх увійшли кримські татари). Проте на медалі «За повернення Криму», запровадженій наказом Міністерства оборони Росії № 160 від 21 березня 2014 року, значаться дати 20.02.14 - 18.03.14. Верховна Рада України законом від 15 вересня 2015 року уточнила дату початку окупації: офіційно початком окупації вважається саме 20 лютого 2014 року. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1207-vii>.
4. Андрій Кондрашов: Фільм «Крим: шлях на Батьківщину» (Всеросійська державна телерадіокомпанія, 2015). – Режим доступу: https://russia.tv/brand/show/brand_id/59195/ (дата звернення: 01/11/2016). Фільм супроводжується титрами англійською мовою. Щодо участі російських військовослужбовців див.: від 01:05:00.
5. Сайт life.ru: Медалью «За возвращение Крыма» наградили около трехсот россиян. – Режим доступу: <https://life.ru/t/новости/151348> (дата звернення: 01/01/2016).
6. Постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму». – Режим доступу: <http://crimea.gov.ru/act/11689> (дата звернення: 01/11/2016).
7. Протягом цього короткого періоду не лише не було організовано ніякого публічного обговорення, але також жорстко переслідувалися українські та кримсько-татарські активісти. Див., наприклад, доповідь Управління Верховного комісара ООН з прав людини щодо ситуації з правами людини в Україні від 15/04/2014 року, складену за результатом візиту помічника Генерального секретаря з прав людини Ivan Šimonović до Криму: «the presence of paramilitary and so called self-defence groups as well as soldiers in uniform without insignia, widely believed to be from the Russian Federation, was not conducive to an environment in which voters could freely exercise their right to hold opinions and the right to freedom of expression. There have also been credible allegations of harassment, arbitrary arrest, and torture targeting activists and journalists who did not support the referendum. Furthermore, seven persons were reported as missing...» While the Tatar community was promised numerous concessions, including Government positions as well as the recognized status as indigenous peoples, the majority of the members of the community chose to boycott the referendum. OHCHR was informed by representatives of Crimean Tatars that no more than 1000, out of a population of 290,000-300,000, participated in the 16 March referendum» (п. 6). – Режим доступу: http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Ukraine_Report_15April2014.doc (дата звернення: 01/11/2016).
8. Відповідно до заяви Михайла Малишева, так званого «голови комісії Верховної Ради Криму з організації та проведення референдуму» «в Криму проголосували 1 млн 250 тис. 426 людей. Це результат без урахування Севастополя <...> з урахуванням Севастополя проголосували 1 млн 724 тис 563 осіб». (Процитовано за Газета.RU: «Крим обрав Росію». – Режим доступу: https://www.gazeta.ru/politics/2014/03/15_a_5951217.shtml (дата звернення: 01/11/2016). Відповідно до цього повідомлення, в Севастополі проголосувало понад 474 тис. осіб, тоді як загальна чисельність населення міста (з урахуванням дітей, які не мали права голосу) становила трохи більше 385 тис. осіб.
9. На території півострова, відповідно до статті 133 Конституції України, було утворено дві рівні за статусом адміністративні одиниці - Автономну Республіку Крим (надалі - АРК) та місто Севастополь, які у такому вигляді існували з часів проголошення незалежності України у 1991 році. Ці дві адміністративні одиниці мали однаковий статус, і жодна з них не була підпорядкована іншій. Попри це, референдум було також проведено на території міста Севастополя. Так само дотичним шляхом у «договір» було включено умови щодо міста Севастополя. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/20605> (дата звернення: 01/11/2016).
10. Див. постанову Конституційного Суду РФ від 19 березня 2014 г. № 6-П. – Режим доступу: <https://rg.ru/2014/03/19/ks-site-dok.html> (дата звернення: 01/11/2016). 10 вересня 2015 року на конференції європейських конституційних судів у м. Батумі було підписано так звану Батумську декларацію, у якій відзначено вирішальну роль Конституційного Суду РФ у санкціонуванні окупації та анексії Кримського півострова.
11. Федеральний конституційний закон № 6-ФКЗ «Про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та створення у складі Російської Федерації нових суб'єктів – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя». – Режим доступу: http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=200047_&fld=134&dst=100136,0&rnd=0.46997960940071615#0 (дата звернення: 01/11/2016).
12. Резолюція ГА ООН № 3314 від 14 грудня 1974. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml (дата звернення: 01/11/2016).
13. Меморандум щодо гарантій безпеки у зв'язку з приєднанням Україн до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 року. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158 (дата звернення: 01/11/2016).
14. Меморандум про гарантій безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_158 (дата звернення: 01/11/2016).
15. Резолюція ГА ООН від 27 березня 2014 року № 68/262 «Територіальна цілісність України». – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/documents/ods.asp?m=A/RES/68/262> (дата звернення: 01/01/2016).
16. Закон № 6-ФКЗ, там само.
17. Для порівняння: пункти Федеральної міграційної служби, через які можна було звернутися за отриманням паспорта громадянина РФ, були розгорнуті на базі мережі аналогічних офісів Державної міграційної служби України. Такі пункти були розташовані, як правило, в межах пішої досяжності за місцем проживання громадян у великих містах.
18. П. 27 періодичної доповіді Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні про ситуацію з правами людини в Україні 15 травня 2014 р. – Режим доступу: http://www.un.org.ua/images/stories/Report_15_May_2014_ua.pdf (дата звернення: 01/11/2016).
19. Див. Доповідь уповноваженого з прав людини в Російській Федерації за 2014 рік, стор. 99. – Режим доступу: <http://ombudsmanrf.org/www/upload/files/docs/appeals/doklad2014.pdf> (дата звернення: 01/11/2016).
20. Доповідь уповноваженого з прав людини в Республіці Крим в 2014 році, стор. 4. – Режим доступу: <http://crimea.gov.ru/textdoc/ru/act/393pr.pdf> Цей документ має важливе доказове значення, оскільки повноваження його авторки Л.С. Лубіної як уповноваженого з прав людини визнаються владою РФ.
21. Термін «усвідомлений вибір» використано за аналогією з усталеним терміном «усвідомлена згода на медичне втручання», який передбачає надання такої згоди на підставі достатньої та своєчасної інформації про характер медичного втручання, пов'язані з ним ризики та можливі наслідки.

22. За спостереженнями ГО «Регіональний центр прав людини» фіксується велика кількість осіб на території Криму та таких, що виїхали з окупованої території, які не подавали заяви про небажання набувати громадянства РФ, але також і не зверталися за отриманням російського паспорта. Треба розуміти, що за законодавством Росії такі особи також вважаються громадянами РФ, незважаючи на відсутність відповідних документів. Див. далі приклад О. Кольченка.
23. Case of KURIC and others v. SLOVENIA.– Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111634> (дата звернення: 01/11/2016)
24. Відповідно до Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації дискримінація за ознакою національного походження є різновидом расової дискримінації.
25. Цей матеріал присвячено розгляду питань громадянства в аспекті порушення прав людини і саме в цьому контексті зроблено застереження. Однак примусова екстратериторіальна колективна натуралізація громадян іншої держави також порушує міжнародне публічне право в аспекті міждержавних відносин.
26. Режим доступу: <https://www.phdn.org/archives/www.ess.uwe.ac.uk/WCC/wagner1.htm> (дата звернення: 01/11/2016).
27. Режим доступу: http://www.worldcourts.com/imt/eng/decisions/1949.04.13_United_States_v_Weizsaecker.pdf#search=%22gottlob%22 (дата звернення: 01/11/2016).
28. Режим доступу: <https://www.icrc.org/rus/resources/documents/misc/hague-convention-iv-181007.htm> (дата звернення: 01/11/2016).
29. Режим доступу: http://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_04_ing.pdf (дата звернення: 01/11/2016).
30. LICHTENSTEIN v. GUATEMALA, International Court of Justice (ICJ), 1955.– Режим доступу: <http://www.icj-cij.org/docket/files/18/2674.pdf> (дата звернення: 01/11/2016).
31. Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-106785>. (дата звернення: 01/11/2016).
32. Див., наприклад, рішення ЄСПЛ у справах Riener v. Bulgaria (no. 46343/99, 23 May 2006), Petropavlovskis v. Latvia (no. 44230/06, § 83, ECHR 2015), Karassev v. Finland (dec.), no. 31414/96, Slivenko v. Latvia (dec.) [GC], no. 48321/99, Savoia and Bounegru v. Italy (dec.), no. 8407/05, 11 July 2006; Dragan and Others v. Germany (dec.), no. 33743/03, 7 October 2004; Mennesson v. France; Fedorova v. Latvia (dec.), no. 69405/01, 9 October 2003; Dadouch v. Malta; Slepčik v. the Netherlands and the Czech Republic (dec.), no. 30913/96, 2 September 1996, тощо.
33. Зараз фахівці ГО «Регіональний центр прав людини» готують звернення до ЄСПЛ та Комітету з прав людини ООН щодо дискримінації та порушення права на повагу до особистого життя через дії Росії щодо нав'язування громадянства.
34. Для більш детального ознайомлення з сучасними підходами рекомендуємо ознайомитися зі збірником The Changing Role of Nationality in International Law (Routledge Research in International Law).– Режим доступу: https://www.amazon.com/Changing-Role-Nationality-International-Law/dp/B00EVVK2G0/ref=sr_1_1_tw_kin_2?s=books&ie=UTF8&qid=1466688841&sr=1-1&keywords=The+changing+role+of+nationality+in+international+law&selectObb=rent. (дата звернення: 01/11/2016).
35. Як вже було зазначено, СКПЛ, на відміну від інших міжнародних договорів у сфері прав людини, не передбачає права на громадянство. Окрім того, традиційно питання громадянства віднесені до внутрішньої компетенції держави. Відтак ЄСПЛ опікується лише такими наслідками суверенних рішень держав щодо громадянства, які очевидно зачіпають інші права, гарантовані Конвенцією (найчастіше це питання поваги до особистого або сімейного життя та дискримінація).
36. Цим, наприклад, кримська ситуація відрізняється від сецесії території, коли перехід юрисдикції відбувається мирним шляхом на підставі обопільного договору двох держав. У разі сецесії виникнення конфлікту ідентичності не відбувається або він має значно менш виражений характер, оскільки така ситуація не пов'язана із міждержавною напруженістю.
37. Режим доступу: <http://doc.ksrf.ru/decision/KSRFDecision247212.pdf> (дата звернення: 01/11/2016).
38. Режим доступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/568/59/PDF/N0056859.pdf?OpenElement>. (дата звернення: 01/11/2016).
39. Твердження щодо правонаступництва викликає також багато інших заперечень: захоплення Криму відбулося без урахування суверенної волі Української держави; Україна, якій належить півострів, продовжує існувати; не існує «народу Криму», котрий міг би мати право на самовизначення, натомість існує багатонаціональне населення півострову; Республіка Крим і тим більше місто Севастополь ніколи не були суб'єктами міжнародного права і ніким не були визнані такими протягом короткого періоду в березні 2014 року, а відтак не могли укладати міжнародних договорів тощо. Все це також позбавляє Росію можливості посилатися на велику кількість інших міжнародних договорів та принципів міжнародного права, оскільки вони також не можуть бути застосовані уразі порушення основоположних зобов'язань за Статутом ООН.
40. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».– Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1207-vii> (дата звернення: 01/11/2016).
41. Див. заяву начальника Управління з питань дотримання прав дитини, недискримінації і гендерної рівності секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини А. Філіпишиної від 05/06/2015.– Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/5615-sm-aksana-filipishina-prava-ditini-v-krimu-pochali-porushuvati-vid-samogo/> ; <http://health.unian.net/country/1085947-ukrainskim-detyam-sirotam-v-kryimu-prinuditelno-prisvaivayut-rossiyskoe-grajdanstvo.html> (дата звернення: 01/11/2016).
42. О. Сенцов та О. Кольченко були затримані у Сімферополі у травні 2014 року за обвинуваченням в участі в терористичному угрупованні, вивезені до Москви та пізніше засуджені за статтями 205 та 205.4 КК РФ до 20 та 10 років позбавлення волі відповідно. Вони не подавали заяву про відмову від українського громадянства, так само як і не отримували російські паспорти. Вони не визнають себе громадянами РФ. Однак Уряд РФ відмовляється передати їх владі України для відбуття покарання з посиланням на те, що вони набули статус громадянина РФ на підставі закону № 6-ФКЗ.
43. Режим доступу: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1796566357285662&set=a.1434318470177121.1073741828.100007969451473&type=3&theater> (дата звернення: 01/11/2016).
44. Режим доступу: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_36927 (дата звернення: 01/11/2016).
45. Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20160209125758/http://www.82.fms.gov.ru/press/news/item/51894/> (дата звернення: 01/11/2016).
46. Режим доступу: <http://crimea.gov.ru/textdoc/ru/7/act/393pr.pdf> (дата звернення: 01/11/2016).